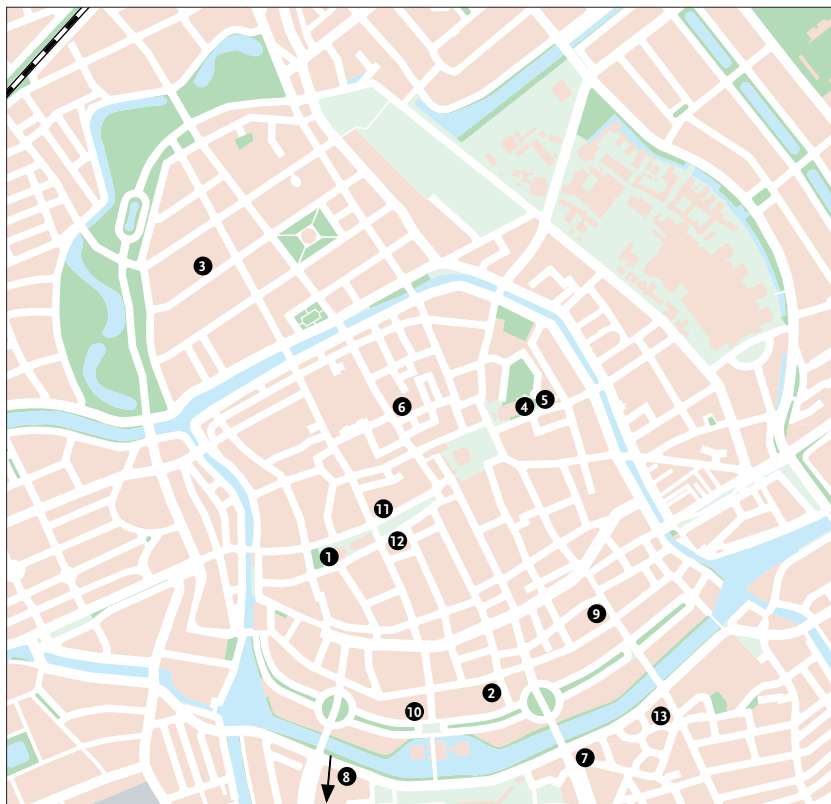

Jaarverslag restauraties in 2006

Berend Raangs en Joris van Haaften

Inleiding

In dit jaarverslag geven wij u een bloemlezing van de werkzaamheden aan monumenten in het jaar 2006, waarin 142 aanvragen voor monumentenvergunning zijn ingediend (afb. 1). Veel discussie is er geweest over het toenemende aantal aanvragen voor kamerverhuur in monumenten. Kamerverhuur is een zeer intensieve vorm van wonen. Hiervoor gelden terecht hoge brandweereisen, maar die komen er onder meer op neer dat historische deuren met onbrandbaar materiaal betimmerd moeten worden, dat er in een gebouw extra compartimentering moet worden aangebracht, dat er vluchttrappen moeten worden bijgebouwd, etcetera. Daarnaast worden kamerverhuurpanden omwille van een zo hoog mogelijke opbrengst doorgaans tot het allerlaatste zolderkamertje verhuurd, allemaal voorzien van een eigen douchecabine en een eigen keukentje,

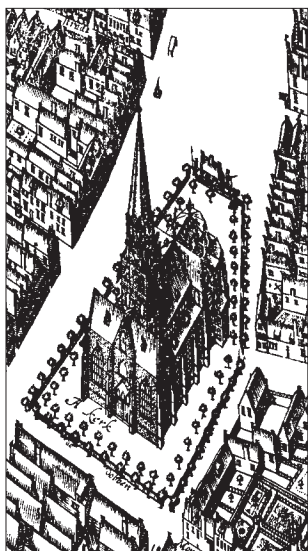
Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de ligging van de in dit hoofdstuk behandelde gebouwen.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

hetgeen tot een enorme vochtbelasting in een pand kan leiden. Tot slot lenen de monumentale ruimten, om het even of het stijlkamers of historische zolders zijn, zich niet voor opdeling in zoveel mogelijk eenheden. Het is een weerbarstige discussie, want in een stad met meer dan 40.000 studenten is er grote behoefte aan kamers in het centrum. Kamerverhuur is op zich natuurlijk geen titel om een monumentenvergunning te weigeren, dat kan alleen op grond van niet toelaatbare verbouwplannen. In een aantal panden is de komst van kamerverhuur met succes voorkomen, zoals bijvoorbeeld in Schuitendiep 31. In ander gevallen, Lage der A 21 (pakhuis) en Zuiderpark 18 (voormalige apotheek) was er geen ontkomen aan.

In dit jaarverslag leest u tevens over herrestauraties van pleisterwerk in zowel de Martini-, als de Der Aa-kerk, over de revitalisering van historische ruimten en gebouwen zoals de transformatie van het interieur van de Remonstrantse kerk, de ombouw van buitenruimte naar binnenruimte van de binnenplaats van het Provinciehuis en de transformatie van het voormalige ontvangerhuis in de Oude Boteringestraat tot sociëteit. Tot slot zijn er natuurlijk altijd de meer en minder ingrijpende instandhoudingskwesaties, zoals de ramen van het Grafisch Museum, de losagnes op Parklaan 1, het natuursteenwerk van de poort van het Sint Anthonygasthuis en dergelijke. Niet zichtbaar in het jaarverslag zijn de talloze gesprekken met eigenaren waarin geprobeerd wordt om ‘ongelukken’ te voorkomen.

1. Akerkhof 2, Der Aa-kerk (Rijksmonument/RM)

De Der Aa-kerk heeft in de 15e eeuw haar huidige afmetingen en vorm in gotische stijl gekregen. Daarbij zijn belangrijke delen van een in aanleg 13e-eeuwse voorganger in het gebouw opgenomen. Toen in 1671 als gevolg van blikseminslag brand uitbrak in de toren, ging ook de op diverse 17e-eeuwse kaarten afgebeelde westbouw en (een deel van) het dak van de kerk verloren, alsmede het orgel en het uit 28 klokken bestaande Hemony-carillon uit 1663 (afb. 2). In 1710

Afb. 2. Der Aa-kerk, situatie vóór 1671, detail van de kaart van Haubois van 1643.
Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 3. Der Aa-kerk, pleisterproblematiek vóór de herstelwerkzaamheden in 2006. Foto: OVT architecten, Groningen.

stortte de herbouwde toren opnieuw in als gevolg van bouwvalligheid. Het oorspronkelijke Schnitger-orgel uit 1697 overleefde de catastrofe niet.

Na een aantal tussentijdse herstelwerkzaamheden, kleinere verbouwingen en aanpassingen is de kerk tussen 1975 en 1988 in fasen grondig gerestaureerd. De directe aanleiding daarvoor was de noodzaak tot constructief herstel van de koor-sluiting die uit elkaar dreigde te spatten, maar al spoedig bleek ook een van de vervingpijlers zeer ernstige scheurvorming te vertonen¹. De constructieve problemen vormden de opmaat voor een veel omvangrijker restauratie. Zoals in die tijd gebruikelijk was, is daarbij in het interieur veel meer pleisterwerk vernieuwd dan strikt genomen nodig was. Gelukkig bleven ook grote delen van het oorspronkelijke stucwerk gespaard, want het nieuwe pleisterwerk kwam al snel na het aanbrengen als los zand naar beneden. Een in 1988 over het pleisterwerk aangebrachte laag van structuurverf, 'om de boel bij elkaar te houden', heeft de problemen niet kunnen keren. Het loslaten van het pleisterwerk ging door en het gruis kwam nu op veel plaatsen in uitgezakte verflagen van de muur (afb. 3). Ondertussen hield het oude pleisterwerk zich verrassend goed.

Bij de voorbereiding van de herrestauratie van het stucwerk is onderzoek gedaan naar de oorzaken van de onthechting². Omdat de problemen zich met name op de buitengevels voordeden, is in eerste instantie gekeken naar vochtproblemen als gevolg van slecht functionerende hemelwaterafvoeren en het doorslaan van sterk vochtbelaste gevels. Ook is nagegaan of het loslaten zou kunnen zijn ontstaan door zouten in de baksteen ondergrond, of door een verkeerde samenstelling van de bij de restauratie gebruikte mortel.

Uit dit onderzoek kwam al direct naar voren dat het stucwerk zelf onvoldoende onderlinge samenhang vertoonde en dat er vervolgens als redmiddel een te sterk filmvormende verf over het pleisterwerk is aangebracht. Om de waarnemingen te objectiveren zijn op twaalf plaatsen tot een diepte van 15 cm monsters genomen van zowel het pleisterwerk als van de achterliggende baksteen. Daaruit kwam in alle gevallen naar voren dat het oppervlak met meer of minder zout belast was; tevens bleek bij toenemende diepte een afnemende zoutbelasting te bestaan. Nergens bestond meer een onaanvaardbaar hoge vochtigheidsgraad, zoals ten tijde van de restauratie ongetwijfeld het geval zal zijn geweest. Op een aantal plaatsen moest de conclusie worden getrokken dat de nieuw aangebrachte pleister nota bene zelf een zoutbron vormde. Ook bleek het materiaal ongelijk van samenstelling en deels 'verbrand' als gevolg van te snelle droging na het aanbrengen. De bij de restauratie toegepaste materialen en de wijze waarop ze zijn aangebracht, zijn dus primair verantwoordelijk voor de geziene problemen. Er zat niets anders op dan ruim 3000 m² stucwerk opnieuw van de muur af te halen.

Na reiniging en voorbehandeling van de ondergrond is een uitgebalanceerde pleistermortel van Jahn opgebracht die in het verleden bij diverse kerkrestauraties zijn diensten heeft bewezen. Het pleisterwerk is afgewerkt met een minerale verf (witkalk). Nu de pleisterproblematiek hopelijk is opgelost, kunnen de werkzaamheden met betrekking tot conservering en de terugplaatsing van het huidige Schnitger-orgel ter hand genomen worden. Volgens de meest recente planning zal het orgel pas in 2011 weer in de Der Aa-kerk klinken.

1. Reker 1985.

2. Instituut Collectie Nederland, der A-kerk te Groningen, onderzoek naar de oorzaak van de pleisterproblemen in de A-kerk te Groningen (rapport, november 1999).

2. Coehoornsingel 14, Remonstrantse kerk (voordracht Gemeentelijk Monument/vGM)

De Remonstrantse Gemeente is in Groningen pas in 1878 gevormd. In eerste instantie werd kerkgehouden in het Concerthuis in de Poelestraat. Nadat pogingen om tot het gezamenlijk gebruik van een kerk met een ander genootschap te komen waren mislukt, besloten de Remonstranten hun eigen kerkgebouw op te richten. Daartoe kocht men na de ontmanteling van de vestingwerken een bouwperceel aan de Coehoornsingel. Op 12 oktober 1882 presenteerde architect H. Raammaker hiervoor een plan aan de algemene ledenvergadering. Helemaal tevreden waren de leden hierover niet en ook de financiering ervan, door middel van het uitschrijven van een obligatielening onder de leden, kwam niet voor 100% rond. Daarom werd besloten een kleinere kerk, met 750 in plaats van 1000 zitplaatsen te bouwen. Met de bouw daarvan werd in 1883 gestart en al snel verrees in de Coehoornsingel het karakteristieke silhouet van de kerk met zijn sierlijke torentje zoals we dat nu nog kennen. Veranderde er tot op heden aan het exterieur van het gebouw maar weinig, het interieur ging sindsdien drie keer volledig over de kop. Volgens Severien Bouman, de huidige predikant, past deze behoefte aan vernieuwing geheel in de traditie van de Remonstranten.

Afb. 4. Coehoornsingel 14, Remonstrantse kerk, interieur in 1884.

Foto: R. Sanders, Groningen.

Afb. 5. Coehoornsingel 14, Remonstrantse kerk, interieur in 1928.

Foto: R. Sanders, Groningen.

Afb. 6. Coehoornsingel 14, Remonstrantse kerk, interieur in 1967.

Foto: collectie Stichting Oude Groninger Kerken.

Raammaker ontwierp het kerkgebouw in een voor die tijd niet ongebruikelijke eclectische stijl, waarin verschillende neostijlen tot uiting komen. Een uit de rooilijn terugliggend monumentaal front met drie ingangen met stoepen gaf het gebouw de nodige allure. Van oorsprong heeft de kerk een zinken dakbedekking gehad en aan beide zijden op het dak drie kapellen. Grote gietijzeren vensterharnassen maakten het mogelijk dat er veel daglicht binnen kon komen. In het interieur ontwierp Raammaker aan drie zijden ondiepe galerijen met een balustrade van sierlijk smeedijzer op gietijzeren kolommen, die ook een deel van het dak ondersteunden (afb. 4). Tegen de noordzijde ontwierp hij tevens een galerij ter hoogte van de 2e verdieping. In de kerk bevonden zich weinig vaste banken, de kerkgangers zaten op stoelen. In 1885 werd het Van Oeckelen-orgel in gebruikgenomen. Het bevindt zich boven de kerkenraadskamer aan de zuidzijde van de kerk. In de kerkzaal zelf bevond zich slechts een loos orgelfront met stomme pijpen. Het is niet geheel duidelijk waarom door de gebroeders Van Oeckelen indertijd voor dit bijzondere concept is gekozen.

Nog geen halve eeuw na de bouw zijn er allerlei argumenten gezocht en gevonden om het interieur van de kerkzaal stevig onder handen te nemen. Omdat het stucwerk gebreken vertoonde, de verlichting niet voldeed en de stoelen versleten waren, kreeg het Groninger architectenbureau Kuiler & Drewes, dat net de Oosterkerk aan de S.S. Rosensteinlaan had opgeleverd, opdracht een geheel nieuw interieur te ontwerpen (afb. 5). Volgens de bouwcommissie was dit ook nodig omdat *“vooral de jonge leden een hang naar modernisering hebben”*.

In de jaren zestig van de vorige eeuw groeide opnieuw onvrede over het interieur, omdat het niet meer bij de tijd paste. Bovendien bestond de wens de kerk zo in te richten dat de ruimte door de week ook voor ander gebruik beschikbaar kon zijn. Architect en kerklid Arend Grit kreeg in 1967 de opdracht een nieuw plan te maken. Het werd een verstrakte moderne ruimte, waaruit iedere herinnering aan de inrichting door Kuiler & Drewes was verdwenen (afb. 6). Ook voor het loze orgelfront van Van Oeckelen was in de nieuwe modernistische inrichting geen plaats meer. De orgelwand werd bespannen met doek in de vorm van spieramen met linnenbespanning, waardoorheen het geluid van het onzichtbare orgel in de kerk kon komen. Hoog tegen deze wand werd een abstract kunstwerk van Edu Waskowsky opgehangen.

In 2003 liet het onderhoud van het gebouw opnieuw te wensen over. Het interieur van de kerk werd weer ouderwets ervaren en de instandhouding van het gebouw was een te grote last voor de kleiner wordende Remonstrantse Gemeente geworden. Als gevolg daarvan heeft het voortbestaan van het kerkgebouw even aan een zijden draad gehangen, want ontwikkelaars zagen wel wat in de plek als bouwlocatie. De omstandigheid dat de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) naar huisvesting zocht en partijen elkaar vonden, bracht uitkomst! In de nieuw ontstane situatie is het kerkgebouw, als 52e in de reeks, overgedragen aan de SOGK, die nu met haar organisatie onderdak in het gebouw heeft gevonden. De Remonstrantse Gemeente kan haar zondagse diensten en andere activiteiten in het gebouw continueren en de verschillende kerkruimten kunnen op andere momenten in de week aan derden worden verhuurd voor vergaderingen, lezingen, presentaties, recepties, etc. Uit de exploitatie van een en ander wordt de noodzakelijkerwijs opnieuw ingrijpende verbouwing van het interieur, en het groot onderhoud aan het exterieur gefinancierd.

Bij de verbouwing in 2005 is in de kerkzaal alles van zijn plek gegaan en een compleet nieuwe (draag)structuur voor de inbouw van de kantoorfunctie aange-

Afb. 7. Coehoorsingel 14, Remonstrantse kerk, interieur in 2006. Foto: Stichting Oude Groninger Kerken.

bracht (afb. 7). Enkele gietijzeren kolommen uit de bouwtijd, die bij de ontmanteling toch nog tevoorschijn kwamen hebben in de bibliotheek een nieuwe plaats gekregen. De oorspronkelijke gietijzeren ramen in de voorgevel konden worden gehandhaafd en zijn gerestaureerd. De ramen in de zijgevels, die uit 1928 dateerden, zijn vanwege de kantoorfunctie allemaal vervangen door aluminium exemplaren. Het trappenhuis met lift en sanitaire voorzieningen is door de Japanse architecte Moriko Kira in een moderne vorm naast de kerk neer gezet. In het gebouw herinnert alleen het gebogen stucplafond met zijn gietijzeren rozetten nog aan de bouwtijd.

Tegen de zuidgevel van de kerk bevond zich van oudsher de kerkenraadskamer met ten westen daarvan een aangebouwde kosterswoning. In 1906 is de woning geheel nieuw opgetrokken en vergroot. Daarbij zijn op de begane grond extra ruimten voor kerkelijk gebruik gesitueerd en verhuisde de kosterswoning naar de verdieping. Bij de restauratie van dit gebouw is de karakteristiek uit de bouwtijd van zowel het in- als het exterieur goed bewaard gebleven.

3. Grote Rozenstraat 31 (GM)

In de *Groninger Courant* van dinsdag 17 januari 1899 wordt een aardig beeld gegeven van het net opgeleverde Botanisch Laboratorium in de Grote Rozenstraat. Toenmalig hoogleraar F. de Boer stelde in 1896 “... dat het beloofde te worden een sieraad voor de stad door zijn uiterlijken vorm en een sieraad voor de universiteit door zijn innerlijke inrichting” en “dat het belangrijke vruchten voor het botanisch onderwijs en voor de wetenschap beloofde.” Zijn opvolger A.G. van Hamel sprak bij de overdracht van het rectoraat een jaar later: “Als het bloemenpaleis der wetenschap is tuschen de Groote Rozenstraat en den academischen plantentuin, die zelf een ware omwenteling ondergaan heeft, waarbij gesteenten zijn blootgelegd, heuvels en meren zijn geschapen, het botanisch laboratorium verzezen, dat weldra zal blijken een der schoonsten en meest doelmatig ingerichte van Europa te zijn”. Het artikel vervolgt met een vrij complete beschrijving van het in- en exterieur van het door rijksbouwmeester J. van Lokhorst ontworpen laboratorium. In 1909 is het oorspron-

Afb. 8. Grote Rozenstraat 31, voormalig Botanisch Laboratorium, gevel aan de straatzijde. Foto: collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 9. Grote Rozenstraat 31, voormalig Botanisch Laboratorium, gereconstrueerd entreeportaal tuinzijde. Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

kelijk symmetrisch opgezette gebouw aan de zuidwestelijke zijde onder leiding van J. Vrijman met drie traveeën uitgebreid.

Het gebouw bezit een rijke architectuur, met afwisselende dakvormen en muren met speklagen van gele steen. De ingangspartij met beeldhouwwerk wordt geflankeerd door achtzijdige arkeltorens (afb. 8). Het gebouw heeft grote ramen en veel glas in lood³. In het interieur zijn nog veel oorspronkelijke onderdelen bewaard gebleven in de hal en het trappenhuis, de collegezaal en de bibliotheek.

Het Botanisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit Groningen verloor haar functie in 1966, toen de achterliggende Hortus Botanicus werd ontmanteld. Het gebouw is als huisvesting voor het wetenschappelijk onderwijs nog steeds in gebruik. Het bijbehorende *Machine & Accumulatorengebouw* uit 1898 is na een hevig strijd met de buurt in 2002 helaas afgebroken⁴.

Omdat aan de achtergevel van het gebouw een latere aanbouw werd gesloopt, kwamen allerlei bouwkundig details tevoorschijn die bij een oorspronkelijk entreeportaal hadden gehoord. Het bleek mogelijk dit portaal te reconstrueren en daarbij de littekens van de latere verbouwing weg te werken (afb. 9). Het portaal bestaat uit een gemetseld basement, afgedekt door een hardstenen lijst, met daarop een serreachtige opbouw van teakhout en glas. Op het dak bevindt zich over de volle lengte een opbouw met schoepen ten behoeve van de ventilatie. Voor de detaillering van de aanbouw is gekeken naar de overkapping van het trappenhuis aan de noordwestzijde van het gebouw.

4. Raangs en Van Haaften 2000, 51-52.

Afb. 10. Martinikerk, stucwerkproblemen op het gewelf van het hoogkoor, 2003.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

4. Martinikerkhof 3, Martinikerk (RM)

De Martinikerk is de oudste kerk van Groningen. Het gebouw is in verschillende fasen tot stand gekomen. Vóór 1425 kreeg de toen bestaande romaanse kerk het huidige gotische hoogkoor. In 2003 heeft een kleine steiger in het hoogkoor van de kerk gestaan om een trekstang te kunnen herstellen⁵. Op dat moment kon tevens de conditie van het stucwerk op de gewelven en de bijzondere muurschilderingen van dichtbij worden bekeken, want van het geschilderde hemelgewelf vielen reeds geruime tijd kleine stukjes pleister naar beneden (afb. 10). De conclusie was dat zowel aan het gewelf als aan de schilderijen binnen afzienbare tijd herstelwerk-

Afb. 11. Martinikerk, de schoongebikte gewelven, 2006. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

5. Raangs en Van Haaften 2004, 61-62.

zaamheden zouden moeten worden uitgevoerd. In 2006 is daarom in het gehele hoogkoor tot vlak onder de gewelven een bijna 25 meter hoge steiger geplaatst.

Vóór de grote restauratie van 1962 tot 1975 was de gehele kerk eeuwenlang wit geschilderd. Sinds 1923 vormden daar alleen de toen ontdekte en vrijgelegde muurschilderingen een uitzondering op⁶. Bij de in 1969 gereedgekomen restauratie van het hoogkoor zijn de gewelven geheel ontleisterd geweest. Architect P.L. de Vrieze heeft op grond van zijn inzichten en geïnspireerd door R. Meischke er toen voor gekozen de gewelfribben in imitatiebaksteen te laten beschilderen en de gewelfvelden wit te maken, dit op grond van de oudst aangetroffen, vermoedelijk uit het begin van de 15e eeuw daterende sporen⁷. Tijdens de uitvoering van de werkzaamheden werd steeds duidelijker dat deze versiering niet met de 16e-eeuwse secco's harmonieerde. De Vrieze besloot daarom toen alsnog, op grond van de bijna groen verkleurde blauwe verffragmenten, een diepblauw hemelgewelf met vergulde sterren aan te brengen, zoals dat in de 16e eeuw aanwezig moet zijn geweest. De baksteenimitatie had hij aanvankelijk eveneens op de profileringen rond de secco's aangebracht, hoewel op foto's uit 1923, genomen direct na de ontleistering, de bijbehorende imitatie natuursteen omkadering heel duidelijk zichtbaar is.

In 2006 is het grijsblauwgekleurde stucwerk uit de jaren zestig van de vorige eeuw vanwege de slechte staat waarin het verkeerde weer geheel verwijderd (afb. 11). Het loslaten en uit elkaar vallen van de stuc laag was vermoedelijk het gevolg van 'verbranding' van de mortel bij het aanbrengen op de vermoedelijk kurkdroge baksteen gewelfvelden. Het ging er dan ook heel gemakkelijk vanaf, twee weken winst voor de aannemer. Net als bij de Der Aa-kerk ging het hier in feite om een (kostbare) herrestauratie van werkzaamheden die indertijd onvoldoende zorgvuldig zijn uitgevoerd. Bij het opnieuw pleisteren van het gewelf is net als bij de Der Aa-kerk voor een Jahn-mortel gekozen, vanwege goede ervaringen hiermee in het verleden (afb. 12). Vervolgens is het gewelf in een bijpassende verf hemelsblauw geschilderd (afb. 13).

Afb. 13. Martinikerk, na het opnieuw schilderen van de gewelven.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 12. Martinikerk, het opbrengen van een nieuwe pleisterlaag.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

6. Zie 'Hoedt u voor restauratoren' elders in dit jaarboek.

7. De Vrieze 1966, 97 e.v.; Meischke 1966, 80 e.v.

Afb. 14. Martinikerk, detail van een sluitsteen met een voorstelling van Johannes de Doper.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

In de gewelven van het hoogkoor bevinden zich vijf bijzonder fraai beschildeerde sluitstenen uit het begin van de 15e eeuw. Van oost naar west zijn hierop te zien: Christus, de vlucht naar Egypte, Johannes de Doper, Sint Maarten en het wapen van de stad Groningen (afb. 14)⁸. De beschilderingen zijn schoongemaakt, scheuren hersteld en waar nodig zijn storende delen bijgewerkt. De manchetten van de gewelfribben rond de sluitstenen zijn schoongemaakt en licht overgeglaceerd met Keim-mineraalverf. Deze glacering werkt tevens als impregnering⁹. Van de aanwezigheid van de steiger is tevens gebruik gemaakt om het glas in lood op onderdelen te herstellen. Nadat er enkele niveaus van de steiger waren afgebroken, konden de werkzaamheden aan de wandschilderingen worden aangepakt. Op deze plaats worden de herstelwerkzaamheden aan Het Laatste Oordeel behandeld. De conservering en de restauratiegeschiedenis van de veertien secco's worden in een afzonderlijk artikel in dit jaarboek beschreven.

Tegen de westwand van het hoogkoor bevindt zich een uit de 15e eeuw daterende, nog slechts fragmentarisch aanwezige, voorstelling van Het Laatste Oordeel. De slechte staat van de beschildering wordt algemeen toegeschreven aan weersinvloeden als gevolg van de situering op de hoge, boven het dak van de kerk uitstekende, westgevel van het hoogkoor. Deze plaats is overigens om andere redenen ook merkwaardig. Ten eerste bevinden dergelijke voorstellingen zich meestal daar waar de gelovigen deze kunnen zien; nu is ze alleen vanuit het koor zichtbaar. Ten tweede is de voorstelling aangebracht op mogelijk een 'tijdelijke' wand. We kunnen ons voorstellen dat men bij de bouw van het hoogkoor van plan was te zijner tijd ook de rest van de kerk op die hoogte te brengen. Op dat moment zou er voor de betreffende wand tussen het hoogkoor en het dan ook verhoogde transept immers geen plaats meer zijn.

8. Van der Werff 2003, 141.

9. Hut 2006a.

De conserveringswerkzaamheden aan Het Laatste Oordeel zijn door Helmer Hut terughoudend uitgevoerd. Daarbij zijn loszittende pleisterlagen, waarop geen voorstellingen meer aanwezig waren, verwijderd en zijn scheuren en naden uitgekapt. Een en ander is vervolgens in twee lagen opnieuw ingepleisterd. Omwille van een betere hechting is het geheel dagenlang vochtig gehouden. Vervolgens zijn de nog aanwezige fragmenten van de beschildering schoongemaakt en zijn loszittende delen vastgezet door middel van injectering. De retoucheringen van eerdere restauraties zijn zoveel mogelijk gehandhaafd. Tot slot zijn de schilderijen gefixeerd. Van de werkzaamheden is in rapportvorm globaal verslag gedaan¹⁰.

5. Martinikerkhof 12, Provinciehuis (RM)

Het Groninger Provinciehuis bestaat uit een samenvoegsel van gebouwen uit zeer verschillende perioden. Ten oosten van de Singelstraat staan de nieuwe, aan de andere kant in de driehoek met het Martinikerkhof en de St. Jansstraat liggen de oudere gebouwen. Die zien er voor het grootste gedeelte overigens ouder uit dan ze in werkelijkheid zijn. In het artikel 'Provincie in de stad' schetst bouwhistoricus Jan van der Hoeve de ruimtelijke ontwikkeling¹¹.

Omdat de Statenzaal in de voormalige Latijnse school zijn praktische beperkingen heeft en niet voor alle gelegenheden de meest geschikte ruimte is, was de Provincie op zoek naar een tweede grote representatieve ruimte voor bijeenkomsten als presentaties, recepties en dergelijke. Het oog viel daarbij al snel op de min of meer driehoekige binnenplaats tussen de voormalige Latijnse school aan de Singelstraat, het voorgebouw aan het Martinikerkhof en het archiefgebouw aan het voormalige steegje de Grote Snor. De gedachte was die te overdekken.

Het in glas overdekken van inpanidige binnenplaatsen is in de mode en een betrekkelijk eenvoudige manier om met gebruikmaking van bestaande buitengevels een nieuwe grote binnenruimte te realiseren. Bekende voorbeelden van het dichtleggen van binnenplaatsen zijn het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden en ons eigen stadhuis. Indien de te overdekken ruimten niet al te groot zijn, een rechthoekige plattegrond hebben en aan alle zijden gelijke goothoogtes, zijn dit soort plannen technisch goed uitvoerbaar. Door de constructie zo rank mogelijk te detailleren en de afdekking zo transparant mogelijk te maken, kan hierdoor buiten de historische bebouwing een binnenruimte met een hoge belevingswaarde ontstaan.

De situatie bij het Provinciehuis is echter een totaal andere. Het betreft een min of meer driehoekige binnenplaats omgeven door diverse bouwmassa's met zeer verschillende verdieping- en goothoogtes, waardoor er eigenlijk op geen enkel niveau een horizontaal vlak tussen kon worden gerealiseerd. In eerste instantie was het de bedoeling een overkapping aan te brengen ter hoogte van de eerste verdieping. Hierover heeft vooroverleg plaatsgevonden tussen de Provincie, architect Moerlein en de Rijksdienst voor Monumentenzorg (RDMZ, nu Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, RACM, geheten). Uiteindelijk is een aanvraag ingediend waarbij het glazen dak ver boven de goten van de belendingen kwam te liggen. Vanwege de grote overspanning waren zware constructies nodig, waarvan de ondersteuning in veel gevallen op de historische daken rust. Behalve constructieve problemen leidde dat ook tot allerlei ingewikkelde dakaansluitingen met het risico van lekkage. Zowel de Rijksdienst als

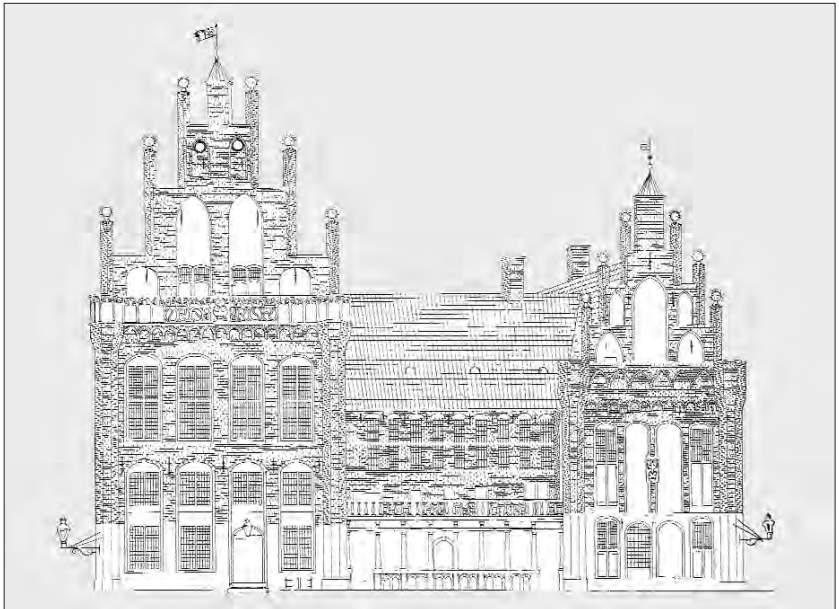
10. Hut 2006b.

11. Van der Hoeve 1999, 84.

Afb. 15. Martinikerkhof 12, Provinciehuis, de binnenplaats na overkapping in glas.
Foto: collectie Provincie Groningen.

de Monumentencommissie hadden grote moeite met de plannen. Op verzoek van de Monumentencommissie is uiteindelijk besloten om de constructie door middel van spandraden in plaats van de voorgestelde stalen profielen veel lichter en transparanter te maken. Na alle discussies en de aanpassingen van de plannen kon de gevraagde vergunning uiteindelijk niet meer worden geweigerd en is het plan gerealiseerd (afb. 15). Als onderdeel van de werkzaamheden is op de voormalige Latijnse school, alsmede het aangrenzende dakvlak van de vleugel uit 1917, een nieuwe leibedekking aangebracht.

Afb. 16. Grote Markt, gotische gevels van het Raad- en Wijnhuis voor de afbraak in 1774. Uit: Peters 1921, 214.

Afb. 17. Oude Boteringestraat 19, neogotische voorgevel.
Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 18. Oude Boteringestraat 19, publiekshal vóór de verbouwing tot sociëteit. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

6. Oude Boteringestraat 19 (GM)

Ter plaatse van een gesloopt pand werd in 1913 in de Oude Boteringestraat recht tegenover de Broerstraat een geheel nieuw monumentaal onderkomen voor de gemeenteontvanger gebouwd. Het nieuwe kantoor werd vanzelfsprekend ontworpen door de directeur Gemeentewerken ir. J.A. Mulock Houwer, die zich hiervoor liet inspireren door 18e-eeuwse prenten van het Raad- en Wijnhuis op de Grote Markt, waarop twee gotische panden vrij gedetailleerd staan afgebeeld (afb. 16). Het ontwerp van Mulock Houwer bestaat achter de neogotische voorgevel uit een hoofdgebouw met min of meer representatieve vertrekken en een daarachter gelegen publiekshal met een glazen plafond onder een licht doorlatend lessenaarsdak (afb. 17 en 18). Achter de publiekshal op zijn beurt bevond zich het kantoor van de ontvanger en een spreekkamer. Op de verdieping leidde een lange smalle gang van het hoofdgebouw langs de glazen overkapping naar een beheerderswoning. De slaapkamer daarvan zal in verband met ongewenst nachtelijk bezoek vermoedelijk niet geheel toevallig boven het kantoor van de ontvanger zijn gesitueerd.

In 1991 kwam het pand in het bezit van de Gereformeerde kerk die het gebruikte voor kerkelijk gemeentewerk. In 2004 is het gebouw gekocht door de Stichting Hanze Sociëteit, die er vanwege de ‘quasi hanseatische’ uitstraling van het gebouw een uitdaging in zag om haar activiteiten hierin te organiseren.

Sinds de bouw was er nagenoeg niets meer aan het pand gewijzigd. Daardoor was het geen eenvoudige opgave om het pand geschikt te maken voor een sociëteitsfunctie, zonder daarbij de aanwezige cultuurhistorische waarden te kort te doen. Met name de in het pand onder te brengen horecafunctie stelde hoge eisen

aan het verbouwplan. Hiervoor moesten enkele meer en minder ingrijpende aanpassingen ten behoeve van de keuken en sanitaire voorzieningen worden doorgevoerd. Om meer ruimte te creëren is tevens het binnenplaatsje onderkelderd en op de begane grond bebouwd. Daarboven is binnen de oorspronkelijke baksteen buitenmuren een serreachtige ruimte met een glazen dak gerealiseerd.

Afb. 19. Oude Boteringestraat 19, detail van oud behang. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Architectenbureau De Zwarte Hond heeft in het interieur niet terug willen gaan naar de oorspronkelijke vrij donkere kleurige afwerking. In plaats daarvan is een nieuwe binnenafwerking ontworpen, die qua karakter aansluit bij het historische interieur. Bijzonder is met name de toepassing van nieuw behang, dat met behulp van de computer is afgeleid van het aangetroffen oorspronkelijke behang (afb.19).

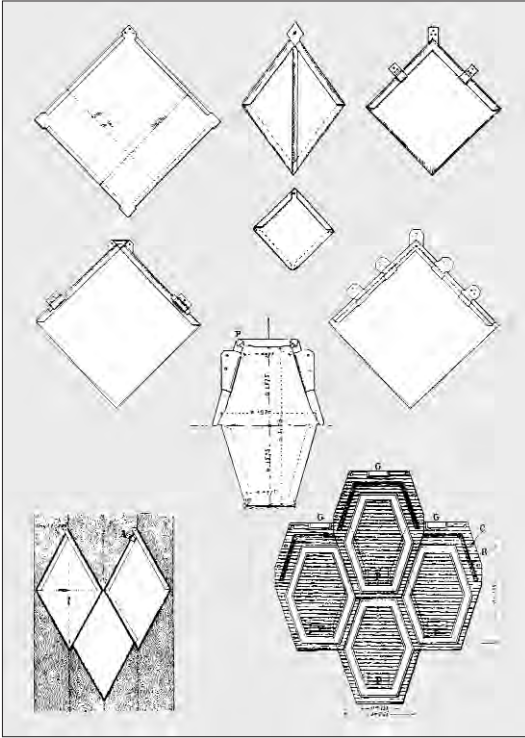
7. Parklaan 1 (RM)

In het Zuiderpark verscheen na de ontmanteling van de vestingwerken al snel de een na de andere fraaie villa. Parklaan 1, gesitueerd op de hoek met de Hereweg, is daar een voorbeeld van. Het is gebouwd in 1881 in een rijk gedecoreerde eclectische stijl. In 2000 heeft het gebouw weer een 19e-eeuwse kleurstelling gekregen¹².

In 2006 bleek de dakbedekking, bestaande uit zinken losanges die mogelijk nog uit de bouwtijd dateerden, aan vervanging toe (afb. 20). Een groot voordeel ten opzichte van een traditioneel zinken dak was, dat er niet gesoldeerd hoefde te worden. Rond 1840 werden losagnes in Engeland reeds toegepast en korte tijd later ook in België. Als een van de oudste voorbeelden in Nederland geldt het in 1867 gebouwde Amstel Hotel in Amsterdam, waar ze tot op de dag van vandaag nog opzitten. Rond 1880 was de fabriek van F.W. Braat in Delft de belangrijkste producent van zinkwerken in Nederland¹³. Braat gaf in 1882 een catalogus uit met honderden door hem te leveren producten. Hoewel zink een metaal is dat over het algemeen niet met een erg lange levensduur wordt geassocieerd, is gebleken dat het op sommige plaatsen tachtig tot honderd jaar mee is gegaan. Om de levensduur te verlengen werd het materiaal vaak geschilderd om het corrosieproces te remmen. Ook de zinken losagnes op Parklaan 1 waren geschilderd.

12. Raangs en Van Haaften 2001, 59.

13. Janse 1988; Stokroos 1983.

Afb. 21. Parklaan 1, na aanbrengen van de nieuwe losagnes. Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 20. Losagnes in diverse soorten en maten. Uit: Janse 1988, 12-28.

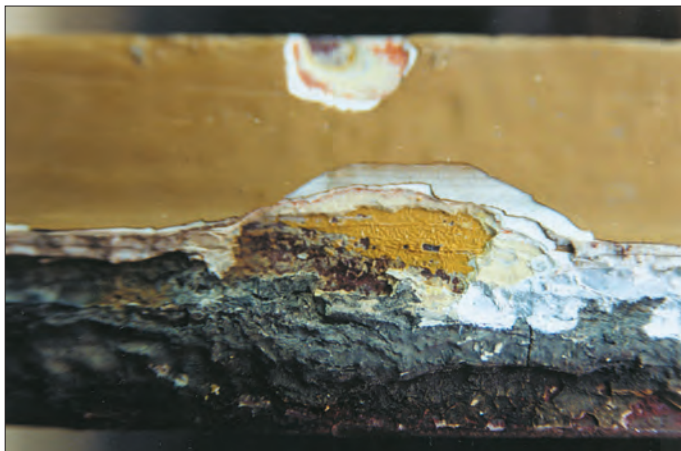
Om de cultuurhistorisch waardevolle bedekking te mogen vervangen, was primair van belang of de uiterste levensduur was bereikt, met andere woorden, of het nog mogelijk was door plaatselijke reparaties de levensduur van de dakbedekking als geheel te verlengen (instandhoudingsprincipe). Dit bleek niet het geval. Na advies van de Rijksdienst is daarom uiteindelijk vergunning verleend om nieuwe losagnes aan te brengen, identiek aan de oorspronkelijke (afb. 21). Vooralsnog blijven ze ongeschilderd.

8. Rabenhauptstraat 65, Grafisch Museum (RM)

In de periode tussen 1926 en 1932 realiseerde architect S.J. Bouma in opdracht van de gemeente niet minder dan zeven schoolgebouwen. Eén daarvan staat op de hoek van de Rabenhauptstraat en de Achterweg. Bouma ontwierp de openbare lagere school met zes klassen in 1928 in twee verdiepingen onder een fors pannendak, in een stijl die we nu het kubistisch expressionisme noemen. De beeldhouwde sluitsteen met de kop van een pelikaan boven de toegangspoort in de muur rond het schoolplein is gemaakt door de Groninger beeldhouwer Willem Valk. Het karakteristieke Dudok-achtige gebouw huisvest sinds de jaren 1989-1990 het Grafisch Museum. Het is daartoe inwendig gedeeltelijk aangepast en sinds die tijd heeft het gebouw weer kleur op de ramen gekregen.

Al jaren ondervonden de gebruikers problemen met de karakteristieke stalen ramen. Men wilde daarom het liefst integrale vervanging. Na onderzoek en op aandrang van de Gemeente moest echter restauratie toch goed mogelijk zijn en uit het oogpunt van instandhouding natuurlijk ook het meest wenselijk. Nadat alle ramen door een ter zake deskundig staalbedrijf waren gedemonteerd, zag alles er beter uit dan verwacht. De problemen bleken vooral te zijn ontstaan door onoordeelkundig

onderhoud van de beweegbare delen. Deze waren met kit en dergelijke tochtvrij gemaakt, met als gevolg dat condensvocht van binnenuit voor omvangrijke roestvorming had gezorgd. Ook op door de schilder moeilijk te bereiken plaatsen had zich veel roest gevormd. Na verwijdering van het glas uit de sponningen zijn de stalen ramen ontroest, aangeheeld en van nieuwe conserveringslagen voorzien.

Afb. 22. Rabenhauptstraat 65, oude verflagen op de stalen ramen. Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Bij de demontage van de ramen zijn verschillende oudere kleurige afwerkingen aangetroffen, waaronder een pregnant geel als eerste afwerklaag op de menie (afb. 22). In overleg met de opdrachtgever is besloten om de teruggevonden originele gele kleur als uitgangspunt te nemen voor de kleurreconstructie op alle ramen en kozijnen. Omdat het gebouw in verband met de staat van onderhoud toch geheel opnieuw geschilderd moest worden, was dit geen onoverkomelijk probleem. Op zwartwit foto's, die kort na de oplevering in 1929 zijn gemaakt, is duidelijk te zien hoe het gebouw oorspronkelijk was afgewerkt. Alle ramen, erkers en dergelijke in één kleur, het metselwerk afgewerkt in wit, met uitzondering van het schoon metselwerk in ruwe mondsteen (afb. 23).

Afb. 23. Rabenhauptstraat 65, kort na de oplevering in 1929. Collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 24. Rabenhauptstraat 65, na kleurherstel. Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

Omdat het schilderwerk op de gevels ook in een vrij slechte staat verkeerde, is besloten die schoon te spuiten en opnieuw te schilderen (afb. 24). Bij het schoonmaken kwamen ook hier resten van de oorspronkelijke afwerking tevoorschijn in de vorm van een geelgrijsachtige witte kalklaag. Tevens bleek dat de ‘tanden’ onder de diverse boeiranden en de betonornamenten aan en op de schoorsteen zwart zijn geweest. Dit strookt eveneens met het beeld op de eerder genoemde oude foto.

Met betrekking tot de stalen ramen willen wij tot slot nog de bijzondere samenstelling noemen. In het aanzicht lijken ze op het eerste gezicht te zijn gemaakt uit kruisende roeden, maar in werkelijkheid bestaat één venster met zestien glasvlakjes uit vier boven elkaar geplaatste ramen. Die ramen bestaan op hun beurt uit een omranding met daartussen enkelvoudige roeden. Deze roeden zijn niet in de omranding gelast, zoals zou worden verwacht, maar in de omrandingen geklonken. De beide bovenste raamstroken zijn parallel beweegbaar door middel van een ingenieus bedieningssysteem, de onderste twee zijn vast.

9. Rademarkt 29, St. Anthonygasthuis (RM)

Het St. Anthonygasthuis dateert in aanleg uit de 16e eeuw, maar is in de loop der tijd vele malen verbouwd en uitgebreid. Niet alleen arme bejaarden vonden er onderdak, in bepaalde perioden ook pestlijders en geesteszieken. Aan de zijde van de Rademarkt heeft het gasthuis een uitgebouwde toegangspoort in baksteen met een rijk versierde omlijsting van Bentheimer zandsteen. De omlijsting bestaat uit twee versierde pilasters met basementen en Ionische kapitelen die een

Afb. 25. Rademarkt 29, gedemonteerde gehavende natuursteen onderdelen van de poort. Foto: OVT architecten, Groningen.

Afb. 26. Rademarkt 29, poort van het gasthuis na herstel. Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

kroonlijst dragen, waarop een gedenkplaat staat, aan weerszijden ingeklemd door een man- en een vrouwfiguur en wangstukken. Daarboven is een fronton aangebracht met drie vazen. Het geheel kan in de tweede helft van de 17e eeuw gedateerd worden. In 1695 is de poort op zijn huidige plek terechtgekomen, na verplaatsing in verband met de verbreding van de vestingwerken, waarvoor toen ook een deel van het gasthuis is gesloopt.

Al decennia lang zijn er problemen met de instandhouding van het natuursteen van het poortje, omdat stukken ervan afbrokkelen. Dit vindt met name plaats in het bovenste deel en wordt veroorzaakt door de ijzeren doken waarmee de natuursteenonderdelen onderling met elkaar verbonden zijn. Als gevolg van roestvorming zetten de doken uit en wordt de natuursteen uit elkaar gedrukt, waardoor ze scheurt en stukken los komen te zitten. Herstelwerkzaamheden in de jaren dertig, zestig en tachtig van de vorige eeuw hebben dit proces niet kunnen stoppen. Om te voorkomen dat op termijn alle zandsteenonderdelen kapot zouden gaan, is besloten het natuursteenwerk tot op de kroonlijst geheel te demonteren (afb. 25). In de werkplaats van de steenhouwer is vervolgens nagegaan hoe de verschillende onderdelen het best gerestaureerd konden worden. De meeste herstellingen zijn uitgevoerd met een reparatiemortel. Enkele delen moesten helaas compleet worden vervangen. Tot slot is het geheel met roestvaste stalen doken op zijn plaats weer in elkaar gezet (afb. 26).

Op een oude foto van omstreeks 1875 is duidelijk zichtbaar dat de natuursteen van het poortje ge- en beschilderd is geweest¹⁴. Bij een van de eerdere her-

14. Zie bijvoorbeeld Hofman 1997, 11.

stelwerkzaamheden moet de natuursteen onder hoge druk en met chemische middelen zijn gereinigd. Daarbij zijn niet alleen alle verfresten verdwenen, maar ook de oppervlaktelaag die na het uit de groeve halen van de steen ontstaat en een natuurlijke beschermingslaag vormt. Als gevolg van de reiniging is vermoedelijk meer steen verloren gegaan dan in de ruim driehonderd daaraan voorafgaande jaren dat de poort bestaat. Door het afsputten van de huid van de steen is de zandsteen sindsdien veel sneller verweerd. In overleg met natuursteenskundigen is daarom besloten opnieuw een (beschermende) verflaag aan te brengen. Omdat er geen kleurarchief meer aanwezig was, is ervoor gekozen alles in een neutrale zandsteenachtige kleur te schilderen. Toen het resultaat daarvan erg bleek uitviel, heeft het rechthoekige tekstveld een donkere achtergrond gekregen waarop de letters met bladgoud zijn gehooft.

Elders in het hofje bevindt zich nog een tweede poortje met natuurstenen ornamenten. De gevel daarvan heeft een herinneringsplaat uit 1725 en een wijzerplaat. In de top van de gevel hangt een slagklokje in een ijzeren stoel met afdakje. Het poortje verbond vroeger de binnenhof met een daarachterliggende tweede hof. De doorgang is nu afgesloten met een deur. Ook aan dit poortje zijn de nodige onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd.

Afb. 27. Ubbo Emmiusstraat 23, voorgevel
vóór het schoonmaken van de
bleaus. Foto: collectie Dienst RO/EZ.

10. Ubbo Emmiusstraat 23 (RM)

Ubbo Emmiusstraat 23 staat in de noordelijke vrijwel gesloten gevelwand van de singel. Het pand is in 1885 gebouwd in opdracht van J.T. Vos in een rijk versierde, eclectische bouwstijl, karakteristiek voor de architectuur uit het laatste kwart van de 19e eeuw. Ook het interieur verkeert nog voor grote delen in de oorspronkelijke staat.

De voorgevel van baksteen is overladen met imitatie natuursteen ornamentiek in de vorm van een dubbele pilasterstelling, kroonlijsten, borstweringen en boog- en timpaanvormige afsluitingen van venster- en deuropeningen en dergelijke

(afb. 27). Een (on)opvallend element daarin vormen de verticale streepvormig, witgeschilde velden tussen de ramen, zowel op de beneden- als de bovenverdieping. Het feit dat de velden verdiept liggen ten opzichte van het metselwerk, maakt dat het hier om een andere versiering moet gaan dan al het opvallende imitatie natuursteen. Dat ze zoals alle ornamentiek op de gevel wit geschilderd waren, doet daar niets aan af.

Afb. 29. Ubbo Emmius singel 23, geëmailleerde lavasteen na schoonmaken, met linksonder naam producent.
Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 28. Ubbo Emmius singel 23, geëmailleerde lavasteen na schoonmaken.
Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

Verrassend, of juist niet, was het toen bij de uitvoering van onderhoudsschilderwerk onder de witte verf in de velden een tot dusver onbekende polychrome versiering tevoorschijn kwam. Het waren geen tegeltableaus, zoals we die wel kennen in Groningen, maar panelen uit één stuk. De voorstellingen zijn in neomaniëristische stijl vorm gegeven en tonen onder meer een vaas met een rank met bloemen en vruchten, een cartouche met het bouwjaar 'Anno 1885' en één met een gestileerd vrouwenhoofd (afb. 28 en 29). Bij de laatste staat linksonder aan de leverancier vermeld: 'LAVE Emailée M(on) Gillet 9 Rue Fénelon Paris'. Dit verklaart meteen dat de panelen bestaan uit geëmailleerde lavasteen.

11. Vismarkt 41 (GM)

Op de hoek van de Vismarkt en de Stoeldraaierstraat is in de jaren 1950-1951 Modemagazijn H.H. Meijering gebouwd naar ontwerp van het Groninger architectenbureau Van Elmpt-Muller (afb. 30). De Stoeldraaierstraat brandde aan het einde van de Tweede Wereldoorlog geheel uit als gevolg van de ontploffing van een munitiewagen. Ook het pand van de sinds het eind van de 19e eeuw op de hoek gevestigde firma Bos & Meijering ging daarbij in vlammen op. Tot dat moment was de Stoeldraaierstraat een smalle straat met veel kleine winkels en bovenwoningen. Bij de wederopbouw na de oorlog bleven de functies gehandhaafd,

Afb. 30. Vismarkt 41, kort na de bouw met originele etalagepuien.
Foto: Piet Boonstra, collectie RHC Groninger Archieven.

maar vond wel schaalvergroting plaats en werd de straat verbreed ten behoeve van het toenemende autoverkeer. De totstandkoming van het herbouwplan van de firma Meijering, waaraan sinds 1948 is gewerkt, ging niet van een leien dakje. Het oorspronkelijke in 1949 ingediende bouwplan werd door de gemeente afgekeurd na een moeizaam verlopen discussie over de architectonische kwaliteit ervan tussen enerzijds de Dienst Stadsontwikkeling & Volkshuisvesting van de Gemeente (S&V) en anderzijds de supervisor van het Adviesbureau voor de Wederopbouw in de persoon van prof.ir. Grandpré Molière. Enkele citaten uit de discussie: *“Hoe is het mogelijk dat genoemd bureau, in dezen de supervisor, de verantwoording van deze gevelontwerpen op zich kan nemen”, “Het ontwerpen van de gevels van dit pand [...] gaat klaarblijkelijk de krachten van de architect te boven”, “De met de architect gehouden besprekingen welke hadden kunnen leiden tot een aanmerkelijke verbetering van het ontwerp, zijn thans weer grotendeels teniet gedaan door terzijdestelling van de dienst onder mijn beheer”, “Ook de supervisor is niet bij machte geweest aanwijzingen te geven die tot een aanvaardbaar plan konden leiden”, “Dat het Adviesbureau voor de Wederopbouw in dezen een weinig verantwoorde beslissing heeft genomen behoeft nog geen reden te zijn Groningen met een bouwsel als het onderhavige te verrijken”, aldus de directeur S&V op 19 januari 1950¹⁵. Het is de bekende discussie tussen de ‘traditionelen’ en de ‘modernen’, die in dit geval in het voordeel van de meer historiserende stroming is beslecht. In 1951 werd uiteindelijk een gewijzigd bouwplan gerealiseerd. Het gebouw werd in 1955 voorzien van een lift, een jaar later volgde zelfs een tweede. Het pand is vervolgens nog enkele keren intern verbouwd, waarbij ook de oorspronkelijke winkelpuizen aan de zijde van de Vismarkt zijn vernieuwd. Verrassend gaaf bewaard bleven de etalagekasten aan de Stoeldraaijerstraat.*

Voordat het pand in december 2004 als naoorlogs monument in het gemeentelijke monumentenregister kon worden ingeschreven, moest een bouwver-

15. Zie bouwdoossier van de Dienst RO/EZ.

Afb. 31. Vismarkt 41, vernieuwde etalagekasten langs de Stoeldraaierstraat.

Foto: Berend Raangs, collectie Dienst RO/EZ.

gunning voor het pand worden afgegeven zonder de mogelijkheid van toetsing aan de gemeentelijke monumentenverordening. De gevraagde vergunning had onder meer betrekking op de vervanging van alle ramen en de reeds eerder vernieuwde etalages aan de zijde van de Vismarkt in aluminium. Gelukkig bleven de cultuurhistorisch waardevolle etalagekasten langs de Stoeldraaierstraat buiten de aanvraag. Toen de eigenaar na de aanwijzing als gemeentelijk monument ook de puien langs de Stoeldraaierstraat wilde vernieuwen, was hiervoor natuurlijk wel een monumentenvergunning nodig. De aanvraag bleek ingegeven door de slechte constructieve staat van de etalagekasten. De constructie bestond uit metalen kokerprofielen en hoeklijnen met dunne beglazing, waarvan de randen aan de buitenzijde waren afgedekt met een messing profiel. Hoewel de fragiele constructie al meer dan vijftig jaar zonder problemen stand hield, was de eigenaar van mening dat het relatief dunne, enkele glas uit een oogpunt van veiligheid moest worden vervangen. De nieuwe etalageruit kon vanwege haar totale dikte van 17 mm met geen mogelijkheid in de bestaande sponning worden aangebracht. De enorme gewichtstoename leidde er bovendien toe dat de nieuwe etalageruit niet meer door de bestaande constructie kon worden gedragen. Gevolg van een en ander was dat de constructie van de etalagekast in veel zwaardere vorm vernieuwd moest worden en ook de bestaande messingprofielen aan de buitenzijde niet meer konden worden gebruikt. Omdat daarmee, op de bovenafwerking na, al het oorspronkelijke materiaal verloren zou gaan, is hierover stevig met de aanvrager gediscussieerd. Dit heeft niet kunnen voorkomen dat de constructie geheel vernieuwd is. Het heeft er wel toe geleid dat, ondanks een onvermijdelijke vergroving, de oorspronkelijke beeldkwaliteit in de nieuwe situatie zoveel mogelijk behouden kon worden (afb. 31).

12. Vismarkt 54 (RM)

Vismarkt 54 is in opdracht van de N.V. Incassobank in de jaren 1923-1924 gebouwd naar ontwerp van de Groninger architecten Kuiler & Drewes (afb. 32 en 33). De imponerende voorgevel is opgebouwd uit grote blokken Beiers graniet in een bijzondere architectuur. Het ontwerp wordt gekarakteriseerd door grote ge-

Afb. 32. Vismarkt 54, tijdens de bouw in 1923-1924.
Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

Afb. 33. Vismarkt 54, kort na de bouw in 1923-1924.
Foto: collectie RHC Groninger Archieven.

stilleerde halfzuilen naar model van de Egyptische tempels uit de periode van de farao's. De halfzuilen stellen papyrusbundels voor die ter hoogte van het kapiteel samen zijn gebonden. Daarop liggen abacussen die een gevelomvattende architraaf dragen. Diepliggende vensters en deuren accentueren de dikte en de massiviteit van de gevel. Het imponerende front van de bank laat niets aan degelijkheid te wensen over, maar oogt weinig uitnodigend.

Nadat de incassobank het gebouw in 1937 had verlaten, werd het in gebruik genomen door de N.V. Technisch Handelsbedrijf v/h Marijnen (TEHAMA). TEHAMA was al gevestigd in het naastgelegen pand Vismarkt 56. Voor de nieuwe bestemming werd de bankhal verbouwd tot toonzaal en kantoren, waarbij een

Afb. 34. Vismarkt 54, voorgevel na kleurcorrectie.
Foto: Marcel Verkerk, collectie Dienst RO/EZ.

belangrijk deel van het oorspronkelijke interieur verloren ging. Na vertrek van TEHAMA in 1975 vestigde zich de N.V. Slavenburg's Bank in het pand. Bij deze gelegenheid werd het pand opnieuw grondig verbouwd. Om het pand een moderner aanzien te geven, werden toen tevens de roeden uit de ramen in de voor-gevel verwijderd. In 2006 kreeg de begane grond een horecabestemming, waartoe het inmiddels compleet uitgeruimde interieur opnieuw een grote beurt kreeg. Bij deze gelegenheid bestond ook de behoefte de kozijnen in de voorgevel een andere kleur te geven. Aanvankelijk was gekozen voor rood. Omdat dit enorm detoneerde met het Beiers graniet is de eigenaar van het pand gevraagd de kleur te wijzigen in een geeloker dat goed aansluit bij de natuursteenbekleding (afb. 34).

13. Zuiderpark 18 (RM)

Na de ontmanteling van de vestingwerken werd op een van de voormalige dwingers het Zuiderpark aangelegd. Op de hoek van de Oosterweg met het Verbindingskanaal verrees in 1896 een markante villa naar ontwerp van de Groninger architect K. Hoekzema in een rond de eeuwwisseling gangbare stijl met elementen van art nouveau en chaletstijl. Opdrachtgever was J.A.J. Tonella, die het pand liet bouwen als apotheek met een beneden- en bovenwoning (afb. 35)¹⁶. Van binnen en van buiten moet het zeer rijk versierd zijn geweest, getuige de recent weer aan het licht gebrachte tegeltableaus boven de ramen en het eind 2001 teruggevonden bijzonder fraaie jugendstil-plafond¹⁷.

Tonella bleef tot aan zijn dood in 1950 in de villa wonen. De apotheek werd overgenomen door Brenninkmeijer, wiens zoon het bedrijf nog voortzette tot 2001.

Rond 1970 is de cultuurhistorische waarde van het pand als gevolg van het aanpassen aan de toen heersende smaak ernstig gedegradeerd. In het interieur zijn veel elementen uit de bouwtijd vernield of in het gunstigste geval weggetim-

Afb. 35. Zuiderpark 18, situatie rond 1900. Prentbriefkaart: collectie RHC Groninger Archieven.

16. Perton 2007.

17. Tel en Wiers 2003, 45-46.

merd. De rode dakpannen zijn in 1973 vervangen door *shingles* en de buitengevels zijn rond die tijd, om het even of het baksteen, geglazuurde baksteen, tegeltableaus, stucwerk of natuursteen was, integraal witgespoten, waardoor de oorspronkelijke uitstraling zwaar werd verminkt.

In 2006 is het pand gekocht door woningcorporatie De Huismeesters, met de bedoeling er muziekstudenten van het nabijgelegen Prins Claus Conservatorium woon- en studeerruimte aan te bieden. Het bleek mogelijk de nieuwe functie in het gebouw onder te brengen zonder de structuur van het pand en de nog resterende binnenaferkingen verder aan te tasten.

Tijdens de verbouwing groeide bij de nieuwe eigenaar de behoefte om het gebouw niet alleen inwendig voor zijn nieuwe functie geschikt te maken, maar ook de uitstraling van het pand te verbeteren. In eerste instantie werd daarom een

Afb. 36. Zuiderpark 18, tegeltableau boven een van de ramen tijdens het schoonmaken.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 37. Zuiderpark 18, het tegeltableau na reiniging en kleurherstel van de gevel.

Foto: Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

onderzoek ingesteld naar de oorspronkelijke kleuren van de kozijnen en ramen. Min of meer voorspelbaar bleken de kozijnen een paarsrode afwerking te hebben gehad en de ramen groenblauw. Dit gold eveneens voor de dakkapellen. Ook de windveren waren oorspronkelijk paarsrood geschilderd met de onderzijden okergeel. Toen de ramen en kozijnen eenmaal herkleurd waren, kreeg de eigenaar de smaak te pakken en wilde hij ook graag het oorspronkelijke beeld van metsel-, stuc- en tegelwerk herstellen. Het was helaas niet mogelijk de *coating* op de gestuukte gevelvlakken en de baksteenversieringen te verwijderen omdat deze verf zich in de ondergronden had geëetst. Daarom is in een proefopzet geprobeerd de kleurige afwerking over de *coating* aan te brengen. Toen dit tot een redelijk bevredigend resultaat leidde, werd besloten het hele pand op die manier af te werken. Het resultaat was opmerkelijk omdat de overgeschilderde architectonische onderdelen nu nadrukkelijk naar voren komen. In de boogtrommels boven de vensters kwam een aantal tegeltableaus met aan de farmacie gerelateerde voorstellingen tevoorschijn. De tegels bleken wel gereinigd te kunnen worden en qua kleur uitstekend bij het opnieuw aangebrachte schilderwerk te passen (afb. 36 en 37).

Literatuur

- Hoeve, J.A. van der: 'Provincie in de Stad' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 77-86.
- Hofman, B., *Stadsmonumenten*. Groningen, 1997.
- Hut, H., *Verslag van de restauratie en conservering van de sluitstenen in het koor [van de] Martinikerk te Groningen* (rapport). Beerta, 2006a (april).
- Hut, H., *Verslag van de conservering van de secco's van het Laatste Oordeel aan de westzijde van het koor [van de] Martinikerk te Groningen* (rapport). Beerta, 2006b (juni-juli).
- Janse, H., 'Zink' in: *Restauratievademecum RDMZ RV 1988/12-25-28*.
- Meischke, R., 'Het kleurenschema van de middeleeuwse kerkinterieurs van Groningen' in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* 65 (1966) 3 en 4, 57-91.
- Overbeek, R. 'Zo helder als glas. decoratief gebruik van glas-in-lood in de stad Groningen 1900-1940' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 103-110.
- Perton, H., 'De wedergeboorte van Apotheek Tonella' in: *Stad & Lande* 16 (2007) nr. 1, 35-37.
- Peters, C.H. *Oud Groningen, Stad en Lande*. 's-Gravenhage 1921.
- Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaaroverzicht restauraties 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000), 47-58.
- Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaarverslag restauraties in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 49-61.
- Raangs, B. en J. van Haften, 'Jaaroverzicht restauraties in 2003' in: *Hervonden Stad* 9 (2004), 53-70.
- Reker, L.G., 'De restauratie van de Der Aa-kerk' in: *Der Aa-kerk Groningen, Een bundel opstellen over de Der Aa-kerk en haar orgel, alsmede over de plannen voor haar bestemming*. Groningen, 1985, 5-10. (ook verschenen in *Groninger Kerken II* (1985) nr. 3).
- Stokroos, M.L., *Zink in Nederland, het gebruik van het metaal zink in de 19e eeuw*. Amsterdam, 1983.
- Tel T. en H. Wierds, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2002' in: *Hervonden Stad* 8 (2003), 33-50.
- Vrieze, P.L. de, 'De restauratie van de Martinikerk te Groningen, tussentijdse balans' in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond* 65 (1966), 3 en 4, 92-101.
- Werff, E.O. van der, *Martini. Kerk en toren*. Groningen, 2003.